

XILVATIY IJODINI O'RGANISHDA QIYOSIY-TIPOLOGIK TADQIQ METODIDAN FOYDALANISH

Boltaboyeva Ozodaxon Yuldashaliyevna
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Namangan davlat universiteti
boltaboyevaozodaxon@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada XX asr boshlarida yashab ijod etgan Nodim, Ibrat, So'fizoda, Chustiy, Dog'iy, Xilvatiy kabi namanganlik shoirlar ijodi, she'riyatidagi janrlar rang-barangligi tahlil etilgan. Xususan, bu davrda sayohat xotiralarini ifodalovchi sayohatnoma janridagi asarlarning o'ziga xos uslub va poetik mahorat bilan yaratilganligi Xilvatiyning "Sayr-ul jibol" asari misolida qiyosiy-tipologik tahlil etilgan. Maqolada Xilvatiyning "Charog'i maktab", "Sayr-ul jibol", "Qasidai ilm", "Mavludi sharif" kabi asarlari va ularning o'ziga xos janr xususiyatlari, badiiy jihatlari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: tasvir, shakl va mazmun, janr, vazn, badiiy mahorat, tahlil, an'ana, mavzu, sayohat, qiyosiy-tipologik tadqiq.

Abstract: This article exposes the information about genre features of works of Khilvatiy, Nodim Namangoniy, Ibrat, Sufizoda, Chustiy, Dog'iy who had great place in uzbek classic literature. In the article works of Hilvatiy in the comparative-typological research method is analyzed. Information about "Charog'i maktab", "Sayr-ul jibol" (Mountati trup) and "Qasidai ilm" (Story about knowledge), "Mavludi Sharif" by Hilvatiy.

Keywords: depiction, form and meaning, genre, measure, skill, specify, tradition, theme, travelling (genre of travelling), comparative-typological research.

XX asr boshlarida yashab ijod etgan Nodim, Ibrat, So'fizoda, Chustiy, Dog'iy, Xilvatiy, Suhayliy kabi namanganlik shoirlar ijodini qiyosiy-tipologik jihatdan o'rganish davomida ular she'riyatidagi o'ziga xoslik, janrlar rang-barangligi kuzatiladi. Bu davrda yaratilgan devonlarning janr xususiyatiga e'tibor berilsa, shoirlarimiz ijodida g'azal, ruboiy, tuyuq, ta'rix, muammo, muxammas, musaddas, musamman, muvashshah, marsiya va fardlar o'ziga xos uslub va poetik mahorat bilan yaratilganligi kuzga tashlanadi. Maorif va madaniyatning ravnaq topishi, xalq ongining shakllanishi va rivojlanishida ham bu serqirra iste'dod sohiblarining xizmatlari beqiyos. Bu davr shoirlari ijodiga nazar tashlasak, ular ijodida ishq mavzusi yetakchilik qilishi kuzatiladi. Ayniqsa, ular ijodida ilohiy ishq, tasavvuf g'oyalari kuchliligi sabab, mustaqilligimizgacha ushbu shoirlar ijodini mukammal o'rganish imkoni bo'lmagan. Ushbu shoirlarimiz madrasa ilmi bilangina cheklanib qolmay, buyuk Sharq olimlari asarlarini mustaqil mutolaa qilishgan, arab, fors tillarini chuqur o'rganishgan. Asarlarida ikki tillilik (zullisonayn) an'anasi davom etgan. XX asr

boshlarida Namanganda Ibrat tashabbusi bilan bosmaxona ochildi. Kundalik matbuot va bosmaxonalarning maydonga kelishi bilan bu davr shoirlarining asarlari chop etilib, kitobxonlar qalbidan joy oldi.

O'zbek mumtoz adabiyoti an'analarini o'zida mujassam etgan bu asarlar yuksak tarbiyaviy va ma'rifiy ahamiyatga ega. Xususan, bu davr shoirlaridan Xilvatiy asarlari ham 1907, 1910, 1911, 1912-yillarda toshbosma holida qayta-qayta nashr etilgan.

Xilvatiy XX asr boshlarida yashab ijod etgan o'zbek ma'rifatparvar shoirlaridan biridir. O'z davrida mudarris, olim, adib, shoir, ma'naviyat va ma'rifat sohibi sifatida ezgu nom qoldirgan Xilvatiy 1858-yil Namangan viloyati Uychi tumani Jiydakapa qishlog'ida tug'ilgan. Shoir Huvaydoga chevara bo'lmish Xilvatiy arab, fors va turkiy tillarni mukammal bilgan. Xilvatiy o'z davrining yetuk shoirlari Muqumiy, Nodim, Ibrat To'raqo'rg'oniy va bir necha olim-u fuzalolar bilan Namangandagi "Azizxo'ja eshon" madrasasida bo'lib o'tadigan mushoira kechalarda ishtirok etar hamda ularning uylarida mehmon bo'lib, suhbatlaridan bahramand bo'lar edi. She'r bahsi kechalarida qatnashish Xilvatiy ijodiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Xilvatiy nihoyatda kamtar, kamsuqum inson bo'lgan. Shuning uchun o'ziga "Xilvatiy" taxallusini olgan. U 1921-yil 63 yoshida o'zi tug'ilib o'sgan Jiydakapa qishlog'ida vafot etgan. Shoir vafotidan so'ng o'g'li Akmalxon to'ra XX asrning 30-yillaridagi qatag'on siyosati tufayli otasi asarlarini yashirishga majbur bo'ladi. Akmalxon to'radagi adabiy merosdan xabar topgan folklorshunos olim Malik Murodov 1970-yil Jiydakapaga Muzayyana Alaviya bilan birgalikda tashrif buyuradi. Akmalxon to'radan Xilvatiyning adabiy merosini qabul qilib oladi.

Xilvatiyning ikki qo'lyozma devoni mavjud bo'lib, biri O'z RFA Qo'lyozmalar institutiga topshirilgan. Bu devon D.1 deb belgilanib, 1870 raqami bilan hozir ham shu yerda saqlanadi. Bu devonda shoirning 6886 bayt o'zbek va 770 bayt fors tilidagi she'rlari mavjud. Devondan shoirning g'azal, muxammas, muvashshah, qasida, hajv va sarguzasht xarakteridagi she'rlari joy olgan. Devonda turli tarixiy voqealar, turli tarixiy sanalar, shaxslar haqida o'zbek va fors tilidagi ma'lumotlar bor. Bular Xilvatiy tarjimai holini, o'sha davr adabiy-tarixiy muhitini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Ikkinchi devon D. II deb belgilangan. Bu devon hozirgi kunda shoirning nabirasi Akmalov Ma'rufjon qo'lida saqlanadi. Bu devonga 4540 bayt o'zbek va fors tillarida yozilgan she'rlar kiritilgan. Bular g'azal, muxammas, muvashshah, marsiya, sarguzasht she'rlar, hajv va qit'alardan iborat. Devonda 32 ta fors tilida yozilgan

g'azal, muxammas, muvashshahlar bor. Devonda turli kishilar vafoti yoki biror voqeaga bag'ishlangan ta'rixlar ham mavjud. Bu devonda Xilvatiyning shoir Huvaydoning o'g'li Xolmuhammad eshonning nabirasi ekanligi haqidagi ma'lumot uchraydi. Mazkur devon Xilvatiy tarjimai holini, devonning yozilish tarixi va ba'zi tarixiy shaxslar haqidagi ma'lumotlarni aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Xilvatiyning ikki qo'lyozma devonidan tashqari, uch she'riy risolasi ham yetib kelgan bo'lib, shoirning hayotlik vaqtidayoq mazkur risolalar, ya'ni "Charog'i maktab", "Mavludi sharif", "Sayr-ul jibol" risolalari toshbosma holida nashr etilib, xalq orasida mashhur bo'lgan. Xilvatiyning "Charog'i maktab" (1907-yilda Toshkentda O.A.Porseva bosmaxonasida chop etilgan) risolasi axloqiy, diniy-tarbiyaviy mazmunga ega bo'lgan she'riy asardir. Xilvatiy Imom A'zam mazhabi va Imom Motrudiy aqidasi muvofiq 110 baytdan iborat bu asarni masnaviy usulida, aruzning hazaji musaddasi mahzuf vaznida yozgan. Asarda baytlar mazmuniga muvofiq arab va fors tillarida nasriy sarlavhalar qo'yilgan. Bu asarda Allohning sifatlari, Qur'onda zikr etilgan 28 payg'ambar nomlari, Muhammad alayhissalom sifatlari; me'roj voqeasi, inson fe'l-atvori qanday bo'lishi; harom rizq va shubhali rizq; qiyomat hisob-kitoblari, jannat ne'matlari; osiylarga do'zax azoblari; qiyomat alomatlari; islom va iymon, payg'ambarlarga berilgan mo'jizalar; avliyolar karomati, namoz farzlari, islom shartlari, ro'za ruknlari, haj farzlari haqida qisqa-qisqa she'riy usulda fikr bildirilgan. Bularni yodlab olish orqali axloq-odob va musulmonchilik qonun-koidalarini yosh o'quvchilar ongiga osonlik bilan singdirish ko'zda tutilgan. "Charog'i maktab"ni eski o'zbek yozuvidan krill yozuviga o'girib, nashrga tayyorlandi, lug'at va izohlar tuzildi va asar 2014-yil Toshkentda nashrdan chiqdi. Asarni mutolaa qilgan kishi beixtiyor Zahiriddin Muhammad Boburning "Mubayyin" asarini esga oladi. "Mubayyin" islomning besh rukni (asosi)ga bag'ishlangan bo'lib, Bobur ushbu asarni farzandlari Xumoyun Mirzo va Komron Mirzolarga islom ilmini puxta egallashlari uchun yozgan. Masnaviy usulida yozilgan bu asar imon-e'tiqod masalalariga bag'ishlangan. Asarda Haq subhanahuning subutiy sifatlari-hayot, ilm, irodat, qudrat, sa'm va basar (ko'rish va eshitish), kamol va taqdiri azalga ishorat qilinadi. Xilvatiyning "Charog'i maktab" asari esa XX asr boshlarida maktablarda yosh bolalarni musulmonchilikning boshlang'ich ta'limoti va axloq-odob yo'l-yo'riqlari bilan tanishtirishda muhim ahamiyatga ega bo'lgani shubhasiz.

Xilvatiyning “Mavludi sharif” (bu asar 1895-yilda yozilgan va 1908,1911,1912,1916-yillarda toshbosma holda qayta-qayta nashr qilinib, o‘zbek xalqi xonadonidan joy olgani quvonarlidir) asari o‘ziga xos badiiy xususiyatga va qimmatga ega. Payg‘ambarimiz Muhammad alayhissalomning tavallud topishlari va qisqa tarjimai hollari haqidagi arab tilida yozilgan birinchi she‘riy asar “Mavludi sharif” arab shoiri Sayyid Ja‘far Barzanjiy (1763-yilda vafot etgan) qalamiga mansub bo‘lib, arab tilini yaxshi bilgan olimlar, ulamolargina bu asarni tushunganlar xolos. Xilvatiy “Mavludi sharif”i esa she‘riy mustaqil asar. U Barzanjiyning arab tilida yozilgan "Mavludi Nabaviy"si tarjimasini emas, na mazmun, na boblarga bo‘linish va na uslubiy jihatdan unga butunlay o‘xshamaydi. Xilvatiy Barzanjiy asarini o‘zbek tiliga she‘riy tarjima qilishi ham mumkin edi, lekin u mustaqil “Mavludi sharif” yozishni niyat qilgan va buning uddasidan chiqqan. Xilvatiyning bu asari 20 bobdan iborat bo‘lib, turkiy xalqlar orasida Muhammad alayhissalom mavludlari haqida yaratilgan birinchi she‘riy rivoyatdir. Bunday asarning muallifi o‘zbek xalqining shoiri bo‘lganligi bizning faxrimizdir. Bu asar 2000-yil Namanganda, 2015-yil Toshkentda kirill yozuvida ham nashr etildi.

“Sayr ul-jibol” (Tog‘ sayri) asari 1910-yilda yozilgan. “Sayr - ul jibol”ning 1910-yildagi toshbosma nusxasidan Xilvatiyning 1903-yil fors tilida yozilgan “Qasidai ilm” asari ham o‘rin olgan. Yuksak tarbiyaviy va ma‘rifiy ahamiyatga ega bo‘lgan “Qasidai ilm” asarida ilm va olimlikning fazilat va xislatlari bayon etilgan. “Sayr-ul jibol”ni eski o‘zbek yozuvidan kirill yozuviga o‘girib, qo‘lyozmalarga qiyoslab, chop etish va tahlil qilish adabiyotshunosligimiz oldida turgan vazifalardan biri edi. Ilmiy izlanishlar natijasida ushbu asar 2009-yil Toshkentda “Fan” nashriyotida chop etildi. Xilvatiyning “Sayr-ul jibol” asari sayohatnoma janrida yozilgan bo‘lib, Muqimiy, Zavqiy an‘analarini muvaffaqiyatli davom ettirgan. Asar “Pochcha ota” tog‘ sayri taassurotlari haqida yozilgan. Yoz mavsumida Xilvatiy va Namanganning taniqli shoirlaridan Nodim Namangoniy hamda uning o‘g‘illari hoji Musallamxon, Fuzayluddin hamda uning do‘stlari Abdulmusavvarxon, to‘raqo‘rg‘onlik Sayfiddin Mahdum, Mirzo Olim Qoriylar Nodimning taklifi bilan Pochcha ota tog‘iga sayohatga chiqishadi. U yerda chodir tikib, bir necha kun tog‘ bag‘rida dam olishadi, she‘rxonlik va do‘stlik suhbatlari bilan mashg‘ul bo‘lishadi. Sayohat juda qiziqarli va taassurotlarga boy bo‘lgan.

Xilvatiy safardan qaytgach, Pochcha Ota havosi, manzarali joylari, o'simlik dunyosi, sayohatga chiqqan kishilarning fazilatlarini haqidagi "Sayr ul jibol" asarini Qodirxo'ja eshon va Nodim Namangoniylar iltimosiga muvofiq oz muddat ichida yozib tugallaydi.

XVIII asrning oxiri XIX asrning birinchi yarmida yashab ijod etgan shoir Maxmurning ham sayohatnoma yozganligi ma'lum. O'zbek adabiyotida alohida poetik shaklda tartib topgan, keyinchalik adabiy an'ana tusiga kirgan bu janrning asoschisi Muhammad Aminxo'ja Muqimiydir. Muqimiy "Sayohatnoma"lari maydonga kelib, xalq orasida mashhur bo'lganidan keyin, xuddi shu uslubda Zavqiy, Furqat, Tajalliy va shoirga zamondosh boshqa ijodkorlarning "Sayohatnoma"lari yaratildi. Xilvatiy ham sayohatnoma janridagi "Sayr-ul jibol" asarini o'zidan oldingi shoirlar an'alarini ijodiy davom ettirgan holda yaratdi. Ya'ni asar quyidagi ichki tuzilishga ega: **Kirish** (sayohatga chiqish ehtiyoji, sabablari nasriy usulda bayon etilgan); **yo'l xotiralari bayoni**(yo'l xotiralari batafsil bayon etilgan); **xotima** (sayohatdan muayyan xulosalar chiqarilgan). Xilvatiyning "Sayr-ul jibol" asari Muqimiy "Sayohatnoma"sidan o'ziga xos jihatlari bilan farq qiladi. Asar 16 bob bo'lib, har qaysi bobga forscha sarlavhalar qo'yilgan. Asar 557 bayt (1114 misra)dan iborat. Asar tuzilishiga ko'ra kirish, 3 asosiy qism va xotimadan tashkil topgan. Asarda nasriy usulda yozilgan kirish mavjud. Asarning 1-qismida masnaviy usulida yozilgan hamd va na't, 18 baytli muqaddima hamda 2-qismida sayohat taassurotlari, 3-qismida esa Xilvatiyning Sayyid Burhonxo'ja eshon ibni Aminxo'ja eshon bilan uchrashgani va shoirning ushbu asarni Mavlaviyxon eshon huzurida o'qib berishi voqealari bayon etilgan. Asar so'ngida fors tilida nasriy xotima ham yozilgan. Asar Allohga hamdu sanolar aytish, Uning Zotini ulug'lash, yuzlab sifatlarini badiiy bo'yoqlarda tasvirlashi bilan ham boshqa "Sayohatnoma"lardan ajralib turadi. Asarda tog' sayriga chiqqan do'stlarning surat va siyratlari bir-bir ochib berilgan. Safar chog'ida ular kamtarlikning foydasi, takabburlikning zarari haqida suhbatlashishadi. Asarda, ayniqsa, tabiat manzaralari, chor-atrofdagi go'zalliklar, xususan, "Pochcha ota" manzaralari, o'simlik dunyosi, suvlari va toza havolari mahorat bilan tasvirlanadi:

*Ketkonicha ikki yon ko'hsor ekan,
Turfa ko'hsori farahosor ekan.*

O'rtasida bir ajoyib soyi bor,

